

УВОД У ПОЛИТИКЕ ТАЈНЕ

ПеШар Бојанић

*There is a mystery (with whom relation
Durst never meddle) in the soul of state,
Which hath an operation more divine
Than breath or pen can give expressure to.¹*

Различити текстови о тајни државе и о државном разлогу често помињу овај сложени и тешко преводиви фрагмент. Са неколико препрека и штитника, Шекспир маестрално обавија реч „држава“ и чини је потпуно опскурном и невидљивом.² Држава пре свега има душу. То значи да је она жива, а онда и да је живи организам (трагове ове славне аналогије бележи већ Платон у *Законима*). Душу је свакако тешко приметити и издвојити, али њено увођење имплицира разлику душе државе од евентуално „видљивог“ и „препознатљивог“ тела државе. Међутим, није сама та

---

¹ W. Shakespeare, *Troilus and Cressida* (III, 3). „U duši države postoji izvesno tajanstvo, /O kome ne sme da se govori, /A čije je dejstvo božanstvenije /No što duh i pero mogu da opišu.“ *Troil i Kresida*, Viljem Šekspir, *Sabrana dela*, Beograd, Službeni list, 1995, стр. 989.

² „Concerning government, it is a part of knowledge secret and retired in both these respects in which things are deemed secret; for some things are secret because they are hard to know, and some because they are not fit to utter. We see all governments as obscure and invisible.“ F. Bacon, „The Advancement of Learning“, *The Advancement of Learning and New Atlantis*, London, Oxford University Press, 1951, p. 235.

душа као таква тајна, већ тајанство станује негде даље и дубље унутар ње саме. Нема експлицитне забране говорења или изговарања ове тајне – у томе је велика чар ове заграде иза речи *mystery*, тајанство. Да постоји било каква забрана, онда би постојала и могућност да се заиста открије то што се налази у души државе. Шекспир каже да се није десило, да се никада нико није усудио да проговори, прецизније, да се помеша и повеже са овим тајанством. Нема сведочанства о овој тајни, не може се прићи овој тајни ни срести са њом, нити се помешати са њом и освојити је. Последња два стиха ово образлажу тиме што то није обично тајанство (мистерија) него нешто чије је дејство и деловање божанственије („још“, „више“ /*more*/ од божанственог, „још божанственије“). Толико божанствено – последњи стих то потврђује, са новом метафором „живота“ и „животног“ – да му дах, *breath*, или перо, *pen*, не допиру и не пристају. Тајанство државе не може да се изговори нити напише. Шекспир најављује аналогију организма, живе државе, и онога који дише, живи и који је у стању да сведочи (говори и пише), али истовремено бескрајно удаљује те две „живе“ целине раздвајајући и разрастајући две душе, два дејствовања и два дисања. Моја душа није комплементарна са душом државе. То је закључак. То што ја дишем или пишем не одражава то што јесте држава или то што мора да буде држава.

Ова мистериозна конструкција, потпуно недокучива и неисказива, успоставља се не само на основу „извештаја“ Шекспира да постоји „тајно знање“ о држави које је немогуће до краја разлучити (освојити или усвојити; реч *meddle* претпоставља и простор, место /*topos*/ где је смештено знање), него и путем импликација које су одлика сваке апофатичке мантре.³ Да би тајно знање остало тајно

³ Тајанственост и узвишеност државе, током свог „ректоровања“ Хајдегер на пример исказује негирањем било које појединачне манифестације „тела“ државе, оним што је тешко исказиво – њеним бићем, бићем саме државе. Држава јесте, држава бивствује и то је оно што превазилази сваки њени посебни „израз“:

„Држава – она *јесте* /*er ist*, мушки род на немачком језику, П.Б./ У чему јесте њено биће? У томе што државна полиција хапси осумњиченога, или у томе што у министарству Рајха куца толико и

потребни су службеници који штите препреке и штитнике око државе, непрестано понављајући ове Шекспирове речи, као и појава оних посвећених и одабраних који мистификују своју упућеност у ову мистерију никада је не демистификујући. Први корак, или први прелаз, који нас занима и који је одмах обележен првом запетом у наслову овога пројекта, између речи „тајна“ и речи „тајна служба“, односи се највероватније на појаву забране. Немогућност да се има апсолутно знање о држави, или обустава државе да се даје на знање, претвара се различитим стилским фигурама и реторичким стратегијама у забрану да се зна и да се прилази државним структурама (претресање, чување, стражарење испред свега што манифестује видљиво „тело“ државе), забрану да се зна и да се уопште лоцира „душа“ државе (тајанство државе се налази на скровитим „местима“ – у глави суверена, у душама тајника, државних секретара, саветника, министара, полицајаца, али не и у душама грађана) и, за нас можда најважније, забрану да се зна порекло забране знања о државној тајни или о тајној служби. Прва два „облика“ забране припадају уобичајеној просветитељској фикцији. На самом почетку 18. века, Томасијус „скрнави“ Шекспирову или Боденову недодирљивост и несамерљивост „тајне државе“, класификујући оне који би тобоже могли и требало да знају државну тајну /*Königliches Geheimnis*/ и оне друге.⁴ Ти први су одрасли грађани, који познају дискрецију, који могу да пруже сигуран доказ да су напредовали у знању и мудрости, условједа никако нису посвећени универзитету нег држави. Томасијус инсистира на управитељу, полицајцу (*Polizei*, то је био уобичајен назив за вештину успешног управљања у Немачкој 18. века) или политичару у данашњем смислу речи. Идеја да филозоф или интелектуалац (или професор

толико писаћих машина и бележи диктирања државних секретара и саветника министара? Или је „*jesse*“ /*ist*/ државе у разговору између Фирера са енглеским министром за спољње послове? Држава *jesse* /*ist*/. Али где се смешта /*steckt*, штекује, склања, спрема/ биће? Смешта ли се игде?“ М. Heidegger, *Einführung in die Metaphysik*, Tübingen, Max Niemeyer, 1952, стр. 27.

⁴ Ch. Thomasius, *Fundamenta juris naturae et gentium*, Aalen, Scientia, (1705) 1963, II, 1, 14, 139.

универзитета) треба да буде владар или суверен, дакле неко ко би требало да буде упућен у „државне послове“, потпуно је избрисана у чувеним Кантовим варијацијама о тајни и „праву на знање“.

„Порекло врховне власти је за народ који стоји под њом у практичном погледу неистраживо /*in praktischer Absicht unerforschlich*/, тј. поданик /*der Unterthan*/ не треба делатно да мозга /*werkthätig vernünfteln*/ о том пореклу као о праву у које још треба сумњати /*ius controversum*/ у погледу њој дужне послушности. Јер пошто се народ, да би правоснажно судио о врховној државној власти /*summum imperium*/, мора посматрати као већ сједињен под једном општом законодавном вољом, он не може и не сме судити другачије /*so kann und darf es nicht anders urtheilen*/ него што то хоће садашњи државни поглавар /*summum imperans*/.“⁵

Последњи, трећи „облик“ забране у располагању знањем (у питању је, дакле, знање о начелима и условима саме забране), упућује на истраживање сакралног порекла права (увек „државног“ права) у чијим је основама страх од знања, нужност да се „знање“ које може да буде претња сигурности и безбедности саме државе ритуално уништава. Служити држави у име и у прилог њене сигурности напослетку слави незнање. Да би други корак, или други прелаз из наслова пројекта, опредмећен у запети између „тајне службе“ и „службе државне безбедности“, био испуњен, потребно је открити премештање „немогућности“ и „немоћи“ да се нешто зна – прво у „забрану“ да се нешто зна или у „забрану“ да сви све знају, а потом у захтев да је знање о државној тајни опасно, затим бескорисно, а онда, на крају, да у ствари нема ничега што може и што треба да се зна. Три налога које служба државне безбедности заговара – 1) „што више знаш то мање знаш“, 2) „ствари нису онакве какве изгледају да јесу“, 3) „све је у вези, све је повезано“ – завршавају без сваке сумње у високом вредновању заборава и незнања.

⁵ И.Кант, *Метафизика морала*, Сремски Карловци-Нови Сад, ИКЗС, 1993, стр. 120; *Die Metaphysik der Sitten*, Kant-Werke, Band VI, с. 318.

„Боље је не знати“. То је тајна сваке сигурности и мера сваког могућег страха. Једини начин да суверен гарантује заштиту и елиминише страх код својих поданика јесте да им даје незнање. И на овом месту се подразумева снага аналогичне државе са „живим“ организмом. „Боље је не знати ништа о опасности, о болести на смрт од које се већ болује.“ Аналогно, „боље је не знати како га је прогутао мрак“. Снага тајног и изненадног доласка смрти позајмљује се „ентитету“ кога, на пример, Шекспир или Кант именују речју „држава“. „Мрак“ је држава, држава је та у којој је нестао. Држава је та која је прогутала његов леш. Реченица:

„Њега (или њу) је прогутао мрак“, означава да у питању није убиство, злочин, јер би свакако постојали трагови и остаци, а онда би било могуће и знање и евентуална историја једног новог случаја. Тамо где *Гуша мрак*, не постоји знање. Идеја да држава може да прогута и избрише рат, насиље, убиство, злочин, леш, сваки белег живота или смрти, да прогута онако како гута мрак, објављује учење о „државној тајни“ као „државном разлогу“⁶.

Да ли је онда „тајна“ или служба која прави тајну унутар једне заједнице и тобоже чува „за себе“ знање о њој, у блиској вези, на пример, са мрвљењем, расипањем, прљањем, а потом и сакривањем леша? Како се чува тајна, да ли постоји

---

⁶ Термин *coup d'Etat* /државни удар/ у 17. веку има потпуно различиту употребу него данас. То је насилна акција коју држава спроводи у име свога интереса и своје сопствене заштите. У 18. веку се овим именом означава изванредни чин који би требало да обезбеди здравље државе. Владар се користи насиљем да би обновио државу која је исто тако настала из насиља. Држава у себи има, мислили су многи (а мисле и данас), неку резерву насиља која је увек при руци.

Треба да разликујемо неколико термина, *imperii arcana*, *maximes* и *coups d'Etat* и *ragion di stato*. Неколико аутора помињу ове термине: Naudé, Clapmar, Botero, Machiavelli.

Ragion di stato, код Нодеа јесте „спознаја или наука о средствима за постављање темеља једне *Signeurie* (господарства) за њено очување и за њено увећавање.“

Coup d'Etat јесте државна тајна и треба да се изводи у тајности. *Arcaumot* означава, такође, државну тајну. 1605. године Арнолд Клапмар употребљава овај термин, преузимајући га од Тацита /*Анали*/.

и где је тајни архив тајни? Који је статус – дакле, како стоји, како постоји, на који начин *јесте* тајна служба или служба чији је задатак да таји? Како се јавно служити тајном? Који део једне заједнице или једне групе отпада уопште на тајну и на сакривање?

Службу која таји, која производи тајну сакривајући (али и уништавајући) знање и доказе, могли бисмо да назовемо „(не)материјалним“ једне заједнице (за разлику од суда, тајна служба не чува доказе, већ обезбеђује време и тајну пропадања онога што јесте у оно што није). Служба је додатак заједници који негира материјално заједнице, али га и потврђује. Баш онако како је написано: (не)материјално. Ради се о материјалном које прелази у нематеријално, материјалном на прагу нематеријалног, или обратно, нематеријалног на путу ка материјалном. Служба су заграде „()“, нематеријално и негативно једне заједнице под контролом, дакле, негација стављена у заграде, зидове и под стражу. Сва мистика ових заграда, или тајни рукопис ових заграда, исцрпљује се у бризи око прелаза са једне сцене на другу: из материјалног ка нематеријалном, из материјалног једне заједнице ка нематеријалном исте те заједнице. И обратно.

Да ли бисмо могли да кажемо да тамо где је немогуће прекорачити, прескочити или заобићи леш (Ricoeur), тамо где „материјалност“ леша или другога постаје неподношљива и опасна, да се ту појављује потреба за тајном регулацијом или за култом? Да ли бисмо тајног службеника могли да разумемо као рецидив оног дела службе, или ритуала, или жртвовања који се тиче уништавања материјалног и остатака? Уколико претпоставимо да се појам жртвовања састоји од две радње које се допуњују – од убиства и уништавања остатака (само на тај начин би заиста био обезбеђен истински пренос жртвованог ка Богу или ка трансценденцији)⁷ – да ли бисмо онда тајну службу, или тајну службе, могли да мислимо одмах као теолошко-политичку установу *par excellence*, као непревазиђени или непрескочени сакрални остатак једне заједнице?

Вратимо се поново тајном знању и супер тајној фигури суверена коју такође проналазимо у наслову овога пројекта.

Реч „знање“ можемо заменити са речи *strategic intelligence*, или са речи „информација“. Већ врло рано, 62. године, у Риму, проналазимо случај једног генерала чије је име Домитијус Корбуло, који добија такозвану „позитивну информацију“ и креће у напад пре него што се десило било какав инцидент са суседним варварским племеном. Информација треба да буде пронађена, дојављена, а позитивна или корисна информација о непријатељу или противнику могла би да се назове „тајна“ и требало би да буде чувана тајним средствима. Ако замислимо како путује информација о другоме (дакле, знање је увек код другог или знање је увек знање о другоме или знање другог) до генерала и његовог покрета и напада, добићемо неколико важних операција које карактеришу сваки *intelligence* /тајну службу/ данас. Путовање информације, или *intelligence*, почиње са прикупљањем. Потом следи слање информације, њено прихватање, тумачење и на крају коришћење информације. *Intelligere, legere* значи „изабрати“, „изабрати између“, али значај ове речи јесте што она представља и процес и продукт истовремено. *Intelligence* је и прикупљање, анализа нечега, али и то само што се анализира или скупља. *Intelligence* је истовремено и служба и циљ. Имати *intelligence* значи имати информације о некоме, али и тајно се мешати у нечије послове. Још нешто: ратник, или Неронов генерал, о коме овде говоримо, такође испољава беспрекорну интелигенцију /*intelligence*/. Интелигенција, то је пре свега добра употреба мозга (суверен је увек глава,

---

⁷ Жртвовање је размена, замена, давање поклона невидљивом, али и убијање, мутилација често најдрагоценијих делова тела исте те заједнице. Али то није све. Јединица за специјалне намене, тајна полиција култа, брине се о уништавању било каквих остатака приликом жртвовања. Жртвовање је успело, ако нема трага убиства, остатака убијене животиње (жене, детета, хероја или имбецила) ако нема трагова жртвовања, ако га није ни било, ако се уопште и није догодило. Шта то значи? Легендарна улога чистача /*cleaner*/, који се појављује у филмовима онда када ствари крену лоше да би уништило све трагове тајне акције (лешеве, лоше егзекуторе итд.) тајне службе, не означава само покушај да се сакрију све грешке и омогући нова будућа акцију. Екстремним насиљем прави се равнотежа између невидљивог и видљивог сувереног облика, између суверена и суверености.

мозак, и има предност спрема осталих делова организма), добро сналажење у новој ситуацији. Генерал је успео да дође до информација, да преживи, и сада, скоро 2000 година после, помињемо његову интелигенцију и његов успех.

Intelligence је код генерала или императора, а није код војника нити је код имбецила. Имбецил (веома важна реч и за Хобса и за Пуфендорфа) је онај коме треба да се помогне и који није самосталан. Имбецил је онај, ако искористимо сада снагу аналогије, који је увек први нападнут. То је објект, то је изложеност, то је тело и сам живот суверена. Када се говори о народу или војницима који треба да буду заштићени од напада непријатеља, или који треба да буду покренути да нападну непријатеља, или који треба да буду жртвовани у борби са непријатељем, испољава се једна врста знања /*intelligence*/ коју поседује председник (император, генерал) или суверен. Дакле, суверен је део суверености, али онај део који представља *intelligence*. Суверен зна знање другог и сакрива то знање. Сва његова предност у односу на остали део своје сопствене суверености јесте што он има знање о непријатељу суверености, што непрестано ствара то знање и што га чува. Ова употреба знања и манипулација знањем о другоме (о непријатељу), дешава се онда када се и појављује разлика између појма суверена и појма суверености. Наиме, појава превентивне стратегије код генерала Домитијуса је заиста један од првих покушаја да се превазиђе логика инцидента и узвраћања на напад који се већ десно. Поремећај између одбране и напада, који производи превенција, потиче од знања. Прецизније, од знања које се не може верификовати (и заиста третирати као истина), али које је знање о опасности по живот, а онда и по само знање. Ако успемо да замислимо да се време од прикупљања /*acquisition*/ једне информације о непријатељу, до употребе и спровођења ове информације током векова непрестано смањује, онда је можда могуће фигуру суверена заиста открити у тренутку када се она и појављује у историји као трансформација ратника и генерала у владара. На преласку 14. у 15. век могуће је заиста истовремено говорити о суверенима у множини, о границама суверености и непријатељствима, о

разлици између суверена и суверености, о размени знања и преговарањима суверена између себе, и о чувању знања.

Број, рачун /*calcul*/, чување информација на једном месту (у архиву), чување информација за следећег суверена, чување информација које надживљују ministre, централизовање информација о опасностима (знање је знање о другом, знање о другом као знању, знање о непријатељу као знању); скупљање-слагање-сакривање знања – све су то кораци стварања *intelligence* у данашњем смислу те речи. Напоредо са бригом да се о непријатељу зна пре него што непријатељ манифестује непријатељство, дешавају се и прве статистичке операције: пребројавање становника, бележење добара, богатства, вредности итд. Појава администрације означавала је могућност да се класификују бројеви и да знање буде уредно разврстано. Циљ је да се предвиђа будућност, да се спречи неочекивана опасност, да се предвиди оно што може да се деси и да постојећа власт буде стабилна. Политика је постала рачун. Ипак, зашто је скупљање ових информација врло брзо постало тајно и зашто су саме информације сакриване и проглашаване тајном?

Изгледа да се порекло свега што се налази на дворовима, у архивима, у канцеларијама, у главама саветника, секретара, министара, администратора /*silentium, ministerium, misterium, consilium, secretum*/ – инсистирам да су то ипак одређене „информације“ (садржај који није увек стављен у форму или папир – гласине, лажи, интриге, симулације, дисимулације, конспирације, завере /*conspiratio, coniuratio*/) које би условно могли звати знањем – тиче „неизвесног односа“ између суверена и непријатеља. Суверен скупља знање супротстављајући се најпре другом, или другим суверенима, а потом, супротстављајући се деловима своје сопствене суверености. Дакле, у архиву тајне службе, или у главама, и на језицима, и у ушима саветника, или секретара, или шефова кабинета, налазе се информације о свему што доводи у питање суверена, било споља, било унутар државе или њене суверености. Непријатељи не би требало да знају ове тајне, јер би могли да их искористе за заверу или спољни напад; док би они који нису непријатељи,

уколико сазнају ове тајне, требало би да буду проглашени за издајнике, или непријатеље. Слабе тачке, или тачке које разарају један поредак, требало тако да припадају ономе што данас називамо *intelligence*.

Знање које називамо *intelligence* (знање које се обично не даје на знање) настало је у супротстављању према свему што суверен није. Наиме, суверен као супер субјект све око себе објективизује и претвара у свог могућег непријатеља, односно у знање. Затим следи супростављање самом том знању, или *intelligence*, које се надаље супротставља самом/ј себи. Када енглески преводилац књиге Мајнекеа преводи немачку реч *Vernunft* са *intelligence*, а не са *reason*, он нам оставља могућност да се послужимо разликом између обичног сакупљања знања и супростављања истом том знању. *Intelligence* већ садржи у себи *contra intelligence*. У томе се заправо састоји техника тајног и невидљивог тела суверена. Дакле, врхунска *intelligence* (једног суверена у идеалном смислу), не би требало да буде неко бесконачно складиште свих могућих *data* и информација, него, насупротив томе – Ништа. Тајна је тамо где нема тајне, знања и суверена. Тајна служба, или служба која се бави безбедношћу и сигурношћу државе, требало би да скупља знање и да га уништава у исто време. У њеним архивима не би требало да било шта нађемо. Дакле, као код Хусерла, где је сама свест или презентност притиснута између ретенције (сакупљања) и протенције, *intelligence* подразумева два налога (захтева) подједнаке важности и идентичног резултата: скупљање података о другом и о евентуалном нападу другог, скупљање података о властитој суверености, и, истовремено, уништавање података као виртуелно уништавање свега материјалног и непријатељског.

Знање да се направи знање и дође до информација, и знање да се уништи траг било каквог знања, чине од *intelligence* и од тајне службе истинског наследника жртвених пракси и тајних култова. Пракса жртвовања, превентивна пракса у најјачем смислу те речи, повезује знање о опасним догађајима у будућности са знањем о њиховом спречавању и управљању путем одређених операција. Следи да служба која је упућена у ова знања ради на интегрисању заједнице

у култу, искључивању свих других заједница и повезивању и обезбеђивању комуникације између суверена и трансценденције (невидљивог суверена или суверености).

Циљ овога пројекта је реконструисање фигура „тајне, тајне службе, службе државне безбедности“, као последњих уточишта и установа суверености, те тиме истинских носилаца одговорности за најтеже злочине и ратове током историје човечанства.

Истраживање се састоји из три дела:

– „тајна служба“ као последњи чувар суверена услед непокиданих веза између служби различитих држава које су данас стабилније и јаче од дипломатских веза истих тих држава;

– „тајна служба“ као истински наследник тајанствених култних радњи и жртвених техника путем којих држава застрашује своје делове, обезнањује их и спроводи терор суверености;

– „тајна служба“ као последња залиха и извориште неодрживих и неприкладних био-аналогија и контрааналогија између државе и живог организма путем којих застареле политичке установе („државни удар“, „државни разлог“) остају заувек актуелне и на располагању суверену.

Сажетак

У овом тексту пројекта се реч „тајна“ мисли искључиво у вези са државом и *ragion di Stato* (државним разлогом). Различите форме и трансформације „тајне“ и „сакривања“ представљају један од основних извора и услова суверености. Славна фикција о тешкоћи да се објасни *the mystery in the soul of state* – коју понављају Шекспир, Бејкон, Томасијус, Кант или Хајдегер – могла би да буде почетак једног другачијег разумевања суверености и фигуре суверена. Да ли је суверени део (први, најважнији или супериорни део) једне целине онај део који је у стању да мистификује и производи тајну? Шта значи тајно служити или „радити“ за државу или за тајну суверености једне државе? Шта је то „државна тајна“ и да ли тајна заштите једне целине утемељује њеног суверена и објављује „терор суверености“?

Petar Bojanić

Enführung in die Politik der Geheimnisse

Zusammenfassung

Im Text dieses Projekt wird das Wort „Geheimnis“ ausschließlich in Zusammenhang mit dem Staat und der „*Ragion di Stato*“ / Staatsräson/ gedacht. Die unterschiedlichen Formen und Transformationen des Geheimnisses und des Verbergens bilden eine der grundlegenden Quellen und Bedingungen für die Souveränität. Die berühmte Fiktion von der Schwierigkeit, das „*mystery in the soul of state*“, die Shakespeare, Bacon, Thomasius, Kant und Heidegger verwenden, zu erklären, könnte der Beginn eines anderen Verständnisses der Souveränität und der Figur des Souveräns sein. Ist der Souverän ein Teil (der erste, wichtigste, überlegene usf. Teil) einer Einheit, der mystifizieren und ein Geheimnis produzieren kann? Was bedeutet „geheim“ oder für den Staat bzw. für die geheime Souveränität eines Staates zu dienen? Was ist das Staatsgeheimnis? Und ist es das Geheimnis der Verteidigung einer Einheit, die ihren Souverän etabliert und den „Terror der Souveränität“ erklärt?

БИБЛИОГРАФИЈА

- Jonathan E. Adler, „Lying, deceiving, or falsely implicating“, *The Journal of Philosophy*, XCIV, n. 9, 1997, p. 435-452.
- Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, Feministička izdavačka kuća, 1998.
- N.J.E. Austin / N.B. Rankov (ur.), *Exploratio*, London, Routledge, 1995.
- Francis Bacon, *Essays, Civil and Moral*, Chapter VI „Of Simulation and Dissimulation“, London-Boston, The Harvard Classics, 1909-1914.
- Francis Bacon, „The Advancement of Learning“, *The Advancement of Learning and New Atlantis*, London, Oxford University Press, 1951.
- Jens Bartelson, „Making exceptions: some remarks on the Concept of Coup d'état and Its History“, *Political Theory*, vol. 25, n. 3, 1997, p. 323-346.
- Jeremy Bentham, „On Publicity“, *Essay on Political Tactics, The Works of Jeremy Bentham*, W. Tait Edinburgh, 1843, Vol. 2, p. 310-317.
- Norberto Bobbio, „La democrazia e il potere invisibile“, *Rivista di Scienza Politica*, X, 1980, p. 181-203; takodje u *Il futuro della democrazia*, Torino, Einaudi, 1984, p. 75-100.
- Böckenförde E.-W., „Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation“, *Säkularisation und Utopie*, Stuttgart, Kohlhammer, 1967, S. 75-94.
- Sissela Bok, *Lying. Moral Choice in Public and Private Life*, New-York, Vintage Books, 1978.
- Sissela Bok, *Secrets. On the Ethics of Concealment and Revelation*, New-York, Vintage Books, 1982.
- Giovanni Botero, *The Reason of State*, New Haven, Yale University Press, 1956.
- Jean-Pierre Cavaille, „Simulatio / dissimulatio, notes sur feinte et occultation, XVIIe-XVIIIe siècle“, u: M. Fattori (ur.), *Il Vocabolario della République des Lettres. Terminologia filosofica e storia della filosofia*, Atti del Convegno Internazionale in Memoriam di Paul Napoli Dibon, 17-18 maggio 1996, Firenze, Olschki, 1997, p. 115-131.
- Jean-Louis Chretien, „La Réserve de l'Être“, *Cahier de l'Herne. Heidegger*, 1983, Paris, Le livre de Poche, 1986, p. 233-260.
- Kozma Delarmano, „Dvostruki obrtaj“, *Zarez*, broj 2-4, Beograd, 1983, s. 54-59.

Rodolfo De Mattei, *Il problema della «Ragion di Stato» nell'età della Controriforma*, Milano-Napoli, Ricciardi, 1979.

Francis Dvornik, *Origins of Intelligence Services*, New Jersey, Rutgers University Press, 1974.

Giuseppe Ferrari, *Histoire de la raison d'État*, Paris, Kimé, (1860) 1992.

J. G. Fichte, *Filozofija zidarstva*, Zagreb, Naklada Jasenski i Turk, 2001.

Michel Foucault, „Foucault examines reason in service of state power, „Campus Report“, n. 6, 1979, p. 5-6; takodje u *Dits et écrits*, vol. III, Paris, Seuil, 1994, tekst broj 272.

Carlo Ginzburg, „High and Low: The Theme of Forbidden Knowledge in the Sixteenth and Seventeenth Centuries“, *Past and Present*, 1976, p. 28-41.

Jürgen Habermas, *Nachmetaphysisches Denken. Philosophische Aufsätze*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1988.

Martin Heidegger, *Einführung in die Metaphysik*, Tübingen, Max Niemeyer, 1952.

Frank Kermode, „Hoti's Business: Why are Narratives Obscure?“, *The Genesis of Secrecy*, Cambridge, Harvard University Press, 1979, p. 23-47.

Имануел Кант, *Метафизика морала*, Сремски Карловци-Нови Сад, ИКЗС, 1993.

Ernst H. Kantorowicz, „Mysteries of State. An absolutist Concept and its late mediaeval origins“, *Harvard Theological Review*, vol. 47, 1955; takodje u *Selected Studies*, New York, 1965.

John Keegan, *Intelligence in War*, New York, Alfred A. Knopf, 2003.

Arnold Klapmar, *De Arcanis rerumpublicarum*, Bremen, 1605.

Reinhardt Koselleck, *Kritika i Kriza. Studija o patogenezi gradjanskog sveta*, Beograd, Plato, 1997.

Gaëtane Lamarche-Vadel, *De la duplicité. Les figures du secret au XVIIe siècle*, Paris, 1994.

Ch. Lazzeri / D. Reynié (ur.), *Le pouvoir de la raison d'état*, Paris, PUF, 1992.

Ch. Lazzeri / D. Reynié (ur.), *La raison d'Etat : politique et rationalité*, Paris, PUF, 1992.

François Makowski, „Les formules du secret dans la phénoménologie“, *Cahiers philosophiques de Strasbourg*, n° 9, 2000, p. 95-110.

Louis Marin, „Pour une théorie baroque de l'action politique“,

predgovor knjizi Gabriel Naudé, *Considérations politiques sur les coups d'État*, Paris, Les Éditions de Paris, 1989.

Friedrich Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, München-Berlin, Oldenburg, 1924.

Mikulić Borislav, „Tajna društva – javne svrhe. O zavjereničkom avanturizmu filozofije (Pitagora, Platon i Fichte)“, *Treći program hrvatskog radija*, broj 37, 1992, s. 17-25.

Frédéric Monier, „Le secret en politique: une histoire à écrire“, *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, n° 58, avril-juin 2000, p. 3-8.

Michel Montaigne, *Essais*, Livre II, Chapitre XVIII „Du dementir“, Paris, Livre de poche, 1979, p. 646-650.

Gabriel Naudé, *Considérations politiques sur les Coups d'Etat*, Paris, Les éditions de Paris, (1639) 1988.

P. Pasquino/ B. Manin (ur.), *La théorie politico-constitutionnelle du gouvernement d'exception*, Les Cahiers du Créa, Paris, 2000.

R.A. Posner, *Preventing Surprise Attacks – Intelligence Reform in the Wake of 9/11*, Stanford, University Press, 2005, p. 73-97.

Carl Schmitt, „Zu Friedrich Meineckes „Idee der Staatsräson“, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, LVI, 1, 1926, S. 226-234; također u *Positionen und Begriffe*, Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1940.

Carl Schmitt, *Politische Theologie I, Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, München, Duncker und Humblott, 1922.

Carl Schmitt, *Die Diktatur. Von den Anfängen es modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*, München, Duncker und Humblott, 1922, S. 1-25.

Roman Schnur (ur.), *Staatsräson. Studien zur Geschichte eines politischen Begriffes*, Berlin, Duncker und Humblott, 1975.

Secret (le) et le droit, travaux de l'Association Henri Capitant, t. XXV, 1974.

Michel Senellart, *Machiavélisme et raison d'Etat, XIIe – XVIIIe siècle. Suivi d'un choix de textes*, Paris, PUF, 1989.

Victor Serge, *Ce que tout révolutionnaire doit savoir de la répression*, Paris, François Maspero, (1925) 1970.

Georg Simmel, „Das Geheimnis und die geheime Gesellschaft“, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, 1908, S. 337-402.

Michael Stolleis, „Staatsräson“, A. Erler und E. Kaufmann (ur.), *Handwörterbuch, zur deutschen Rechtsgeschichte*, Berlin, Eric Schmidt, Bd. IV 1990.

Michael Stolleis, *Staat und Staatsräson in der Neuzeit. Studien zur Geschichte des Öffentlichen Rechts*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1990.

Christian Thomasius, *Fundamenta juris naturae et gentium*, Aalen, Scientia, (1705) 1963.

Rosario Villari, *Elogio della dissimulazione. La lotta politica nel Seicento*, Roma, Laterza, 1987.

Maurizio Viroli, *From politics to reason of State*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

Woodrow Wilson, *The New Freedom*, New York, Doubleday, Page and Co., 1913.

Y. Ch. Zarka (ur.), *Raison et déraison d'Etat*, Paris, PUF, 1992.

Slavoj Žižek, *For they know not what they do*, London, Verso, 1991.